

नाट्यम्

“एतद्रसेषु भावेषु
सर्वकर्मक्रियासु च ।
सर्वोपदेशजननं
नाट्यमेतद्विष्यति ॥” ११३ ॥

अर्थः

नाटकेषु उत्पन्नानां क्रियाणां, रसानां
भावानां च माध्यमेन एतत् सर्वेषां कृते
शिक्षाप्रदं भविष्यति ।

उत्सः- नाट्यशास्त्रे प्रथमः अध्यायः

मध्यमस्तरस्य कृते नाट्यकला

सृजनात्मकः, सकारात्मकः, आनन्ददायकश्च

कथाभिः, अभिव्यक्तिभिः, कल्पनाभिः च सम्बद्धस्य नाट्यकला-सदृशस्य विषये किमपि अनुचितं उत्तरं न भविष्यति। बहिः चिन्तयितुं, विचारैः सह प्रयोगं कर्तुं, अद्वितीयैः विधैः व्यक्तुं च छात्रान् प्रोत्साहयितुं आदर्शः वातावरणः भविष्यति। यः वर्गः बालकेभ्यः मुक्तरूपेण स्वविचाराणां आदानप्रदानार्थं सुरक्षितम् अनुभवति, यः उपहासितः न हास्यः च न भवेत्, सः एव रङ्गमञ्चवर्गं फलदायकं करिष्यति। सहपाठिनां मध्ये परस्परं सम्माननं समर्थनं च प्रोत्साहयितुं शिक्षकेषु तथा बालकेषु च एतादृशी मनोवृत्तिः निर्मातुं समग्र-शिक्षणस्य पोषणस्य उत्तमः उपायः अस्ति।

नाट्यगृहं वास्तविकविश्वकौशलेन सह संयोजयन्तु

यथा यथा बालकाः स्वपरिसरस्य जगतः विषये अधिकं अवगन्तुं आरभन्ते, पूर्वपेक्षया अधिकजटिलभावनानां सम्मुखीभवन्ति, नाट्यशास्त्रम् अधिकं प्रासंगिकं भवति नाट्यस्य माध्यमेन प्राप्तेषु कौशलेषु बलं दत्तुं महत्त्वपूर्णं भवति। सहानुभूति-लिङ्गं, असफलतां नियन्त्रयितुं च इत्यादीनि भावनात्मककौशलानि सार्वजनिकभाषणं, समस्यानिराकरणं, सामूहिककार्यं च इत्यादीनां जीवनकौशलानां सह छात्रान् अभिनेता वा निर्देशकः वा भवितुं परं, नाट्यस्य व्यावहारिकप्रयोगान् ज्ञातुं साहाय्यं करोति।

दृष्टः प्रदर्शिन्यः

छात्रान् लाइव-प्रदर्शनं द्रष्टुं वा अतिथि-कलाकारं आनयितुं व्यावसायिक-नाट्य-क्षेत्रे सम्पर्कं कर्तुं स्वकीय-कला-आकांक्षान् प्रेरयितुं वा प्रोत्साहयितुं नाट्य-शिक्षणे बहु दूरं गमिष्यति।

वैयक्तिकस्य शिक्षणस्य शैलीः अवगच्छन्तु

स्वकक्षायाः अन्तः विविधाः शिक्षणशैल्याः ज्ञात्वा समायोजयन्तु। केचन छात्राः हस्तगतक्रियाभिः वर्धन्ते, अन्ये तु लिखितं वा दृश्यशिक्षणं वा प्राधान्यं ददति। बालकस्य कृते स्वस्य संचारविधिं (लिखितं मौखिकं वा) चयनं कर्तुं विकल्पं प्रदातव्यं तथा च अवधारणात्मकबोधस्य विषये ध्यानं स्थापयन्तु। एतेन बालस्य मनःतः तनावः दूरं भवति यत् स्वतन्त्रचिन्तनस्य सृजनशीलतायाः च अनुमतिः भवति।

सहयोगं प्रमुखं कुर्वन्तु

नाट्यशास्त्रं सहकारिणी कलारूपम् अस्ति। समूहक्रियाकलापाः, समूहप्रदर्शनानि, सहकारिपरियोजनानि च समाविष्ट्य सामूहिककार्यं संचारकौशलं च निर्मायन्तु। एतेन न केवलं दलकौशलस्य निर्माणं भवति, अपितु व्यक्तिगतचरित्रं योग्यतां च वर्धते।

वृत्तकालः

प्रत्येकस्मिन् कक्षायां शिक्षकेन अनुसरणीयः अभ्यासः। अस्य वृत्तसमयस्य कृते अवधिस्य अन्तिमाः १० निमेषाः आवंतिताः भवन्ति। सर्वे बालकाः आचार्येण सह एकत्र उपविशन्ति, यत् विचाराणां मतानाम् अनौपचारिकप्रतिबिम्बं इव भासते। बालकाः स्वतन्त्रतया उद्घाटयन्ति यदा ते जानन्ति यत् अपेक्षाः नास्ति, अङ्काः, ग्रेडः वा न संलग्नाः सन्ति। एतत् महत्त्वपूर्णसूचनानाम् स्रोतः भवितुम् अर्हति यत् कोऽपि परीक्षा वा परीक्षा वा दातुं न शक्नोति। परन्तु एतत् केवलं बालस्य कृते अनौपचारिकम् अस्ति। शिक्षकाः स्वयमेव टिप्पणीं कर्तुं बाध्यन्ते, यत् तेषां अग्रिमपाठयोजनासु प्रयोक्तुं शक्यते।

षोडश अध्यायः उन्मोचितः आवेगः !

दृश्यम् - १
अनुभूतेः अवधारणा

यदा वयं प्रथमं नाट्यवर्गं आरभामः तदा भवतः कथं भवति इति वर्णयितुं एकं शब्दं लिखन्तु।

वयम् अधुना भावानाम् अन्वेषणं, प्रयोगं, क्रीडनं च करिष्यामः! मजा इव ध्वन्यते? अधुना हट् सिट् मध्ये उपविशामः।

निर्देशाः - पूर्वनिर्धारितस्थानं - अधः शिरः। नेत्राणि निमीलितानि। ध्यानं ददातु।

भवन्तः कथां श्रोष्यन्ति। सम्यक् शृणुत। कल्पनां आरभत। कथायां पूर्णतया संलग्नाः भवन्तु। कथा सहसा निवर्तते तदा भवन्तः - 'लूक्' इति शब्दं श्रोष्यन्ति। भवता शीघ्रं उपरि पश्यितव्यं, कथायां यत्नं तत् स्थगितम् तत् तस्याः स्थितिः प्रतिक्रियां दातव्या।

मूलभूतम् - सरलपरिस्थितिः या नाटकीयप्रतिक्रियायां समाप्तः भवति।

0680CH16

उदाहरणम् - १

पूर्वनिर्धारिता स्थितिः

विद्यालययात्रा घोषिता अस्ति तथा च भवन्तः स्वमातरं वक्तुं उत्साहिताः सन्ति। त्वं मार्गे गच्छसि, वर्षा आरभ्यते। त्वं धावितुं आरब्धवान्।

यतः भवन्तः सम्यक् द्रष्टुं न शक्नुवन्ति, तस्मात् भवन्तः एकं पादं त्यक्त्वा नालिकायां पतन्ति... अधुना ... पश्यतु!

उन्नतः प्रथमप्रतिक्रियायाः अनन्तरं कथा निरन्तरं भवति। ते अन्तिमे प्रतिक्रियायां फ्रिज् कुर्वन्ति तथा च शृण्वन्ति एव... तथा च लूक् इत्यत्र प्रतिक्रियां ददति। कथायाः प्रत्येकं मोडने प्रतिक्रियां याच्य कथायां बहवः विवर्ताः आनेतुं शक्यन्ते!

अवधारणाः प्रवर्तिताः

- जीवने भावाः, नाटके भावाः
- भारतीयं पाश्चात्यदृष्टिकोणम्
- मुखौटा निर्माणम्

उदाहरणम् - २

पूर्वनिर्धारिता स्थिति:

त्वमेव राजकन्या अश्वमारुह्य वने । यदा त्वं परिचितं स्वरं शृणोषि
तदा त्वं पश्चात् गच्छसि । तत् मुखं बहु परिचितं दृश्यते ।

भवन्तः स्मर्तु ... स्मर्तुं च यथार्थतया प्रयतन्ते । पैतृकचित्रे यः व्यक्तिः अस्ति
सः एव पञ्चशतं (५००) वर्षेभ्यः पुरातनः अस्ति ।
अधुना ... पश्यतु !

फ्रिज्

ततः त्वं अस्मात् व्यक्तितः पलायितुं प्रयतसे । परन्तु सः भवन्तं
अनुसृत्य वर्तते । त्वं शीघ्रं गच्छसि ... सः व्यक्तिः शिलायां लुटिं
करोति तदा किमपि जेबतः बहिः पतति । श्वः यत् क्रीडनकं भवता
क्रीडति स्म ! अवलोकनम् !

फ्रिज्

'श्वः मम क्रीडनकं कथं तं प्राप्तम् ? अहो तिष्ठतु ... प्रासादस्य बहिः गुल्मेषु मया तत्
नष्टम् ।' भवता सह क्रीडन् मातुलपुत्रः अवश्यमेव तत् अपहृतवान् । त्वं साहसं कृत्वा
तस्य यथार्थं मुखं प्रकाशयितुं कोटं आकर्षयसि । भवतः दुष्टः मातुलः अस्ति !
अवलोकनम् !

विस्तारितम् - बालकाः स्वेच्छया स्वकीयानां कथानां
निर्माणं कुर्वन्ति तथा च 'पोजिशन्', 'फ्रिज्' तथा च 'लूक्'
इत्यनेन सह कथयन्ति,
अन्ये बालकाः तु प्रतिक्रियां कुर्वन्ति ।

अयं वृत्तकालः अस्ति !

- वयं येषां सर्वेषां भावानाम् एकां सूचीं कुर्मः ।
- भवतः भावानाम् अभिज्ञानं कुर्वन्तु परन्तु तेषां नामकरणमपि
कर्तुं शक्नुवन्ति; भिन्न-भिन्न-स्थितौ स्वस्य अन्तः अवलोकयितुं,
भवन्तः किं गच्छन्ति इति चिन्वन्तु इति अतीव महत्त्वपूर्णम् ।
- वयं सर्वे अनेकैः भावैः गच्छामः ।

भवन्तः जानन्ति, केचन परिस्थितयः सन्ति यदा भवन्तः
भावद्वयं अनुभवितुं शक्नुवन्ति, एकस्मिन् समये । यथा -

भवन्तः मिलैः सह क्रीडन्ति, तेषु एकः वञ्चितवान् इति कारणेन भवन्तः क्रीडां हारयन्ति । भावद्वयं किम् ? नदुःखी (क्रीडायाः हानिः) क्रुद्धः (मित्रः वञ्चितः) च ।

वर्षायां सिकतं कुक्कुरं दृष्ट्वा भवन्तः के भावाः अनुभूयन्ते, परन्तु भवन्तः साहाय्यार्थं बहिः गन्तुं न शक्नुवन्ति यतोहि भवतः शीतः अस्ति, प्रचण्डवृष्टिः च भवति,

_____ किञ्च _____

वयं सर्वे भावानां समन्वयैः गच्छामः । कदाचित् तत्र लयः भावाः अपि भवितुम् अर्हन्ति ! परन्तु, तत् तावता सम्यग् अस्ति, यावता के भावाः भवद्भिः अनुभूयन्ते इति ज्ञायते । एतेन अधुना न नूनं भवान् भावान् अवगमितुं शक्नुवन्ति, अपि तु तान् आख्यायितुम् अपि अर्हन्ति । इदम् अत्यन्तम् आवश्यकम् अस्ति यद् भवन्तः विविधासु परिस्थितिषु आत्मानम् अन्विष्यन्ति, कथं गच्छन्तीति अवगच्छन्ति इति ।

वयं सर्वे प्रत्यहं विविधैः भावैः गच्छामः । जनाः बहुशताब्दपर्यन्तं भावानाम् विषये चिन्तयन्ति । वयं केवलं क्रीडां कृत्वा एतावता भावानाम् नामानि सूचीतुं शक्नुमः । कल्पयतु यत् ते वर्षाणां यावत् तस्मिन् कार्यं

कृत्वा कति सूचीकृतवन्तः स्यात् ! तेषां सूचीकृतानि कति इति भवन्तः मन्यन्ते ? पञ्चाशत् (५०) ? शतम् (१००) ? ततः अधिकम् ? वस्तुतः, एतत् ... नवम् अस्ति !

केवलं नव ? कथम् ? परेषां किम् ? एते जनाः के सन्ति ?

वर्षाणां अध्ययनं, अवलोकनं, विश्लेषणं च कृत्वा अस्माकं देशस्य प्राचीनऋषिभिः भावानाम् वर्गीकरणं 'नवरस' इति अवधारणायां कृतम् । किं भवन्तः विश्वासं कुर्वन्ति यत् अस्माभिः येषां भावानाम् चर्चा कृता, तेषां वर्गीकरणं एतेषां नव रसानाम् अन्तर्गतं कर्तुं शक्यते ?

भवः

मनसः प्रबला दशा

प्रतीति-विचार-वृत्ति-आधारितं तत् सहजतया परिवर्तितं न भवति ।

leads to

रसः

भावात्मकं तत्त्वम्

परिस्थितौ, भावनायां वा भावे वा यः परिणामी अनुभवः अनुभूयते ।

नाट्यम्

एतत् मुख्यतया द्वयोः मौलिकतत्त्वयोः आधारेण क्रियते - रसः भावः च ।

किं भवता एतत् लक्षितम् - परिस्थितौ भवतः यत् अनुभूयते तत् भवतः मित्रस्य अनुभूतेः भिन्नम् अस्ति । कारणं भवन्तौ भावभेदः । यतः भवतः भिन्नः भावः (भिन्नः मनोवृत्तिः वा विचारः) आसीत् तस्मात् भिन्नः रसः (अनुभूतः इति भावः) उत्पन्नः ।

उदाहरणानि

१. त्वं मित्रेण सह स्वस्य प्रियक्रीडायाः मेलनं पश्यसि । भवतः दलं विजयते । त्वं रोमाञ्चितः असि । भवतः मित्रं प्रसन्नः अस्ति किन्तु न बहु उत्साहितः यतः तस्य प्रियः क्रीडकः उत्तमं स्कोरं न कृतवान् ।
२. त्वं मित्रेण सह मध्याह्नभोजनं करोषि । कक्षायां एकः उत्पीडकः आगत्य भवन्तौ उपहासयति, हसति, गच्छति च । भवन्तः क्रुद्धाः भवन्ति, परन्तु तत् दूरं कृत्वा 'कस्य चिन्ता' इति वदन्तु । भवन्तः लक्षयन्ति यत् भवतः मित्रं कोणे रोदिति, अतीव आहतः ।

परिस्थितयः समानाः सन्ति, किं भावः अनुभवश्च उदयति (रसः) भवतः किं मूलभूतं मनोवृत्तिः वा विचाराः

(भवाः) इति अवलम्बते ।

भारतस्य महान् ऋषयः, भावानाम्, मानवचित्तस्य च कार्ये एतत् चिन्तितवन्तः आसन् । तेषां अध्ययनस्य आधारेण ते रसाः (अस्माकं अनुभवः) नवरसाः

(नव रसाः) इति वर्गीकृतवन्तः । अधुना, वयं येषां भावानाम् चर्चा कृतवन्तः, तान् सर्वान् भवन्तः एतेषु नव

		
शृङ्गारः सौन्दर्य, प्रेम	हास्यः हास्य, प्रसन्न	वीरः वीर, साहस
		
भयानकः भयः, भयङ्करः	करुणः सहानुभूति, दुःखी	बीभत्सः वितृष्णा, कुरूप
		
रौद्रः क्रोधः, क्रुद्धः	अद्भुतः आश्चर्य, आश्चर्य	शान्तः शान्तिः, आनन्दितः

रसेषु एकस्मिन् समायोजयितुं शक्नुवन्ति ! तत् कर्तुं प्रयतस्व ।

नवरसक्रीडा

नवरसानां परिचयं प्राप्तुं एतत् मजेदारं क्रीडां क्रीडन्तु । कक्षस्य केन्द्रे वृत्तरूपेण नवरासान् आकर्षयतु । सर्वे बालकाः सङ्गीतस्य वाद्यसमये मण्डलं परितः गच्छन्ति । सङ्गीतं निवर्तते बालसमीपस्थं रसं व्यज्यते । यः शिक्षिका न कर्तुं शक्नुयात्, सः मण्डलात् बहिः गमिष्यति । पुनः सङ्गीतं वाद्यते तथा च गच्छति । अथवा वृत्तस्य स्थाने तलस्य उपरि नवपेटिकाः आकर्षितुं शक्यन्ते । रसस्य एषा अवधारणा, प्रदर्शनकलाविषये बृहत्कार्यस्य अत्यल्पः भागः अस्ति । कथां कथं पठितव्यम् इति मूलभूततमविचारात् आरभ्य कलाद्वारा मोक्षप्राप्तेः सम्भावनापर्यन्तं सर्वं अस्ति ! मेकअप, वेषभूषा, प्रकाशः, संगीतं,

नृत्यं, पूर्वाभ्यासः, अनुशासनं, सुरक्षा, प्रेक्षकाणां प्रति कलानां उत्तरदायित्वं च सहितं सर्वं वदति । एतत् महत् कार्यं

रासस्य एषा अवधारणा, प्रदर्शनकलायां बृहत्कार्यस्य अत्यल्पः भागः अस्ति । अस्य सर्वं मूलभूतं विचारात् आरभ्य कलानां माध्यमेन मोक्षस्य प्राप्तेः सम्भावनापर्यन्तं सर्वम् अस्ति ! इदं मेक-अप, वेशभूषा, प्रकाश, संगीतं, नृत्यं, पूर्वाभ्यासः, आर्टानाम् आर्टानाम् अनुशासनं, आधिपत्यं, प्रेक्षकाणां प्रति अभयं च सहितं सर्वं विषये वदति । प्रदर्शनकलासु एषा महाकृतिः नाट्यशास्त्रम् इति कथ्यते, यद्धि **भरतमुनिः** इत्यनेन लिखितः अस्ति ।

कथमिदम् आरब्धमिति एकया चित्ताकर्षकया कथया वर्णितम्, या हि कथा - नाट्योत्पत्तिः इति कथ्यते (प्रदर्शनकलानां जन्म)

१

ब्रह्मा सर्वदेवदेवः अवलोकितवान्
यत् देवाः अतीव विप्रेरिताः
आलस्याः च अभवन् । ते किमपि न कृत्वा
समयं व्यययन्ति स्म ।

२

ततः ब्रह्मा ऋग्वेदात् संवादं,
यजुर्वेदात् गतिं, सामवेदात्
सङ्गीतं, अथर्ववेदात् भावाः च चिनोति ।

३

तेन नाट्यवेदस्य अद्वितीयं पुस्तकं
निर्मितम् । सः देवेभ्यः ददाति
आशां कुर्वन् यत् तेभ्यः तत् रोचते, तस्य
उपयोगं च करिष्यन्ति ।

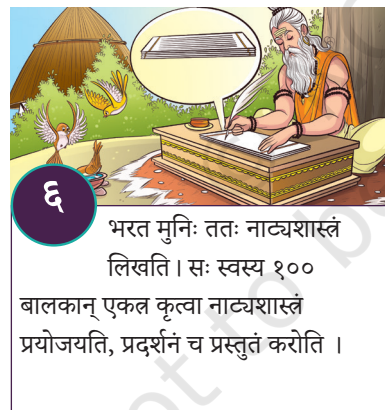
४

देवाः तु किमपि न अवगच्छन्ति
नाट्यवेदे । ते अतीव भ्रान्ता
भवन्ति ।

५

अतः, ब्रह्मा एकं बुद्धिमान् ऋषिम्
— भरतं मुनिम् आहूय
नाट्यवेदं सरलं कर्तुं याचते यथा सर्वे एतत्
अवगच्छन्ति ।

६

भरत मुनिः ततः नाट्यशास्त्रं
लिखति । सः स्वस्य १००
बालकान् एकत्र कृत्वा नाट्यशास्त्रं
प्रयोजयति, प्रदर्शनं च प्रस्तुतं करोति ।

७

देवाः प्रदर्शनकलाः दृष्ट्वा
रोमाञ्चिताः जाताः । ते प्रशंसां च
वर्षयन्ति, तत् स्वजीवने अनुकूलयन्ति च ।

एषा कथा अस्मान् कथयति यत्
नाट्यशास्त्रं प्रदर्शनकलाविषये पुस्तकम्
अस्ति यस्मिन् चतुर्णां वेदानाम् अपि च
अधिकं ज्ञानं निष्पन्नं भवति ! पञ्चमी वेद
इत्यपि कथ्यते ! नाट्योत्पत्तिः एषा कथा
नाट्यशास्त्रस्य वास्तविकस्य ग्रन्थस्य
आरम्भः कथं भवति । यदि भवान् एतां
कथां पठितवान् तर्हि भवता
नाट्यशास्त्रमेव पठितुं आरब्धम् इति
अर्थः ! आगामिषु कक्षासु अस्य विषये
अधिकं ज्ञास्यामः ।

दृश्यम् - २ भावानाम् अन्वेषणम्

अधुना यावत् वयं मुखस्य भावस्य विषये ज्ञातवन्तः । भवता अवगतं यत् भवतः मुखस्य प्रत्येकं भागः भवतः अन्तः यत् अनुभवति तत् दर्शयितुं कथं योगदानं ददाति । किन्तु केवलं मुखं किमर्थम् ? किं वयं न ज्ञातवन्तः यत् अन्ये द्वौ महत्त्वपूर्णौ पक्षौ स्तः ये अस्मान् संवादे साहाय्यं कुर्वन्ति ? ते सन्ति — स्वरः शरीरभाषा च ।

स्वर-शरीर-भाषायाः माध्यमेन तानि एव नवरासानि अन्वेष्टुं प्रयत्नशीलाः स्मः !

अधुना, इत्यस्य समानं क्रीडां क्रीडामः । परन्तु अस्मिन् समये यदा भवन्तः 'लूक्' इति शृण्वन्ति तदा भवन्तः स्वस्य स्वरस्य, शरीरस्य च भाषायाः उपयोगं कृत्वा परिस्थितेः प्रतिक्रियां दातव्याः । मजेयम् ध्वन्यते ?

निर्देशाः : पूर्वनिर्धारितं स्थितिः अस्ति, शिरः अधः, नेत्राणि निमीलितानि, ध्यानं ददातु ।

कथां सम्यक् शृणुत । कथायां पूर्णतया संलग्नाः

उदाहरणम्

रौद्रः — क्रोधः द्वेषो वा

सर्वं कथं आरब्धम् इति रोचककथा,
नाट्योत्पत्तिः (प्रदर्शनकलायाः जन्म) इति । _____

मुखाभिव्यक्तिः	शरीरिकी भाषा	सर्वे संयुक्ताः	मुखाभिव्यक्तिः	शरीरिकी भाषा	सर्वे संयुक्ताः

भवन्तु । कथा सहसा स्थगयति तदा भवन्तः — 'लूक्'
इति शब्दं श्रोष्यन्ति । भवता शीघ्रं उपरि दृष्ट्वा तस्याः
स्थितिः स्वरेण कर्मणा च प्रतिक्रिया कर्तव्या ।

मूलभूतम् : सरलपरिस्थितिः या
नाटकीयप्रतिक्रियायां समाप्तः भवति । उन्नतः
प्रथमप्रतिक्रियायाः अनन्तरं कथा निरन्तरं भवति । ते

विस्तारितम् : बालकाः स्वेच्छया स्वकीयानि
कथानि निर्मान्ति तथा च 'पोजिशन्', 'फ्रिज्', 'लूक्'
इत्यनेन सह कथयन्ति, यदा...

अन्ये बालकाः प्रतिक्रियां कुर्वन्ति ।

कथं भवन्तः न केवलं परिस्थितौ भावस्य परिचयं
कर्तुं समर्थाः सन्ति अपितु स्वस्य मुखस्य, शरीरस्य,
स्वरस्य च उपयोगेन तस्य संप्रेषणं कर्तुं अपि अभिव्यक्तुं
समर्थाः सन्ति इति द्रष्टुं अद्भुतम् । यथा वयं चिन्तयामः
यत् जनाः शताब्दपूर्वं कथं भावानाम् अवलोकनं
विश्लेषणं च कृतवन्तः, भारते नवरसस्य अन्वेषणं च
कृतवन्तः । अधुना वयं पश्यामः यत् प्रदर्शने भावाः
कथं दृष्टाः आसन्, अन्येषु देशेषु ।

अयं वृत्तकालः अस्ति !

- अद्य अस्माभिः अनुभवितानां भावानाम् एकां सूचीं कृत्वा स्थापयन्तु ।
- यदा भवता स्वरं क्रिया च योजितं तदा सुलभतरम् आसीत् वा ? अथवा मुखस्य भावाः सुलभाः आसन् ?
- किं भवन्तः नामकरणं कर्तुं न शक्नुवन्ति इति भावः ? स्वरेण, कर्मणा वा व्यञ्जनेन वा प्रवर्तयितुं शक्नुथ वा ?
- एकस्मिन् दिने भवन्तः यत् भावम् अनुभवन्ति तत् पुनः पुनः अवलोकयन्तु ।

मानचित्रम् (न परिमापकैः परीक्षितम्)
कलाकाराणां प्रतिनिधित्वम्

डियानिसास्
मनोरञ्जनस्य ग्रीक्-देवता

ओड इति घटनायाः व्यक्तेर्वा
महिमामण्डनाय गीतकाव्यस्य एकः
प्रकारः ।

भारतात् बहिः प्रदर्शनकलानां प्राचीनतमं ज्ञातं
उत्पत्तिः, ग्रीक-रङ्गमण्डपः अस्ति, प्रायः पञ्चमशताब्द्याः
ईपू ।

मनोरञ्जनस्य देवः डायोनिसस् द्राक्षाफलस्य उत्तमं
सस्यफलं निर्वाहयितुम् उत्तरदायी आसीत् —
ग्रीसदेशस्य मुख्यकृषिपदार्थाः । तदा ग्रीसदेशस्य जनाः
स्वदेवस्य प्रीतिकरणाय डायोनिसियन-उत्सवम्
आचरन्ति स्म । अस्मिन् काले ते डायोनिससस्य
स्तुतिरूपेण स्तोत्राणि गायन्ति स्म, तस्य कोरसस्य नाम
डिथिरम्ब इति आसीत् । संस्कारस्य भागत्वेन गीतानां
गायनसमये बकस्य बलिदानं भवति स्म ।

बकबलिसंस्कारे (ओडे) गायितानि गीतानि
'ट्रागोडिया' (ट्र्याग् - ओडिशा) इति पदं जनयन्ति स्म,
यस्य अर्थः 'बकस्य गीतम्' इति भवति, यत्, , ट्र्याजेडी.
स्ट्र्याटेजी इति पदं जनयति स्म ।

अस्य आधारेण कथाः, प्रदर्शनानि च प्रथमानि
नाटकानि आसन् । ते सर्वे दुःखदनाटकानि आसन् । ते
गम्भीराः आसन्, नाटकस्य नायकः (मुख्यपात्रः) दण्डितः
वा मृतः वा इति दुःखदः अन्तः आसीत् ।

अधिकाधिकाः एतादृशाः कथाः प्रदर्श्यन्ते स्म तथा च
बहुवर्षेभ्यः अनन्तरं, (चतुर्थशताब्द्याः प्रायः) कथाः
परिवर्तनं द्रष्टुं आरब्धवन्तः यत् सुखिनः आसन् ।

अन्ताः कथायाम् आनन्दः च । एतत् हास्यस्य
आरम्भः आसीत् । त्रासदीसदृशस्य हास्यशब्दस्य
उत्पत्तिः ग्रीकपदेभ्यः — 'कोमोस्' (आनन्दं कुरु)
'ओडिशा' (गीतं) च । हास्यनाटकानां सुखान्तः भवति ।
एतेषु तेषां नाटकेषु मनुष्याणां, पशूनां, देवानां च
तत्त्वानि सन्ति । तेषु नृत्यक्रमाः अपि अन्तर्भवन्ति स्म
तथा च...

ग्रीक-नाट्यप्रदर्शनस्य एतत् चित्रं अवलोकयन्तु । किं
लक्षयसि ? त्रयः अपि अभिनेतारः मुखौटं धारयन्ति ।

एकं ग्रीक्-नाटकम्

ग्रीक-नाट्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः आसीत् मुखौटाः ।
एतत् तेषां त्रासदीं किमर्थं प्राधान्यं दत्तवन्तः इति
कारणम् अपि सम्बद्धम् अस्ति ।

त्रासदी वस्तुतः गम्भीरा दुःखदं च भवति । किं यवनाः
सर्वदा दुःखिताः रोदनं च रोचन्ते स्म? न, तेषां
दमितभावनानां, वेदनानां च मुक्तिं कर्तुं साहाय्यं
कृतवान् । एतत् कथरीस इति उच्यते । उच्चश्रेणीषु
भवन्तः तस्य विषये अधिकं ज्ञास्यन्ति । मुखौटाः पात्रस्य
सम्बन्धे साहाय्यं कृतवन्तः न तु अभिनयं कुर्वन्
व्यक्तिः ।

भवन्तः एतानि मुखौटानि बहुवारं दृष्टवन्तः एव, किम्?
परन्तु ते किं प्रतिनिधियन्ति इति भवन्तः मन्यन्ते ?
अस्माभिः यत् अध्ययनं कृतम् तस्मात् भवन्तः अनुमानं
कर्तुं शक्नुवन्ति ।

त्रासदी हास्यं च

अतः अग्रिमे समये भवन्तः एतानि मुखौटानि पश्यन्ति
तदा भवन्तः तस्य पृष्ठतः कथां जानन्ति ।

अयं वृत्तकालः अस्ति !

१. भवन्तः कथं भवताम् स्थितिं ज्ञातुं भाव-रासयोः विचारः कथं
अवलोकितः इति उदाहरणं साक्षां कुर्वन्तु ।
२. नव रसाः (प्राचीनात् भारतात्) तथा त्रासदी-हास्यं
(प्राचीनग्रीसतः) तथा च त्रासदी-हास्यं च संयोजयितुं
प्रयतस्व ।
 - त्रासदी-हास्य-अन्तर्गतं किं रसाः समाविष्टाः भवितुम्
अर्हन्ति ?
 - किं एते अधिकाः भावाः सन्ति येषां वर्गीकरणं कर्तुं न
शक्यते ?
३. भवता एकदिने ये भावाः गताः आसन्, तेषां सूचीं कुर्वन्तु । प्रत्येकं
रासस्य समतुल्यनामं ददातु ।
४. यदा भवन्तः कञ्चन कथापुस्तकं पठन्ति तदा प्रत्येकं भावात्मकं
क्षणं चिह्नितं यत् नाम यस्य विषये चर्चा कृता अस्ति ।

क्रियाकलाप: - मुखौटा भावश्च

भावाः दर्शयितुं मार्गः अस्ति। मुखौटाः कथं भावाः दर्शयितुं शक्नुवन्ति ?

मुखौटाः भावाः पात्राणि च सन्ति येषां धारणं भवन्तः अभिनयं च कर्तुं शक्नुवन्ति !

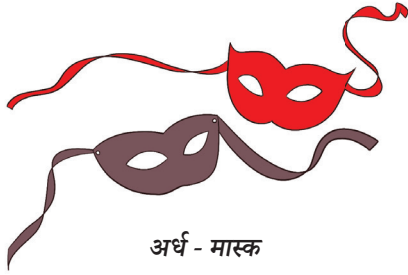
यद्यपि मुखौटानां अनेकाः प्रकाराः सन्ति तथापि तेषु द्वयोः अन्वेषणं करिष्यामः ।

कैची-गोंदयोः उपयोगं कुर्वन् सावधानाः भवन्तु, स्वस्य शिक्षकस्य निरीक्षणे तेषां उपयोगं कुर्वन्तु !

गत्ता मास्क (आर्ध): :(गत्ता, कैची, गोंद तथा रङ्ग) ।

- मुखस्य विन्यासं आकर्षयन्तु, समरूपतां सम्यक् प्राप्नुवन्ति इति सुनिश्चितं कुर्वन्तु। सममितं डिजाइनं प्राप्तुं सरलः उपायः कागदं गुञ्जयितुं (चित्रं पश्यन्तु) अस्ति ।
- नेत्रे नासिका च चिह्नं कुर्वन्तु, एवं उभयपक्षः सममितरूपेण आगमिष्यति, नेत्रं, नासिकां, कर्णं च, अन्यत् किमपि विशेषता वा इष्टं बहिः आनेतुं भिन्नाः आकाराः, डिजाइनाः च योजयन्तु
- रङ्गकागजेन गोंदेन च अतिरिक्तविशेषताः रचनात्मकरूपेण योजयन्तु ।

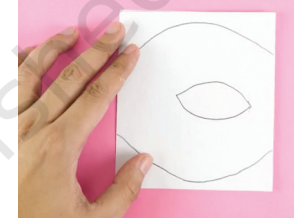
- मुखस्य आकारानुसारं कार्डबोर्ड निर्मातुं सुनिश्चितं कुर्वन्तु यत् भवन्तः तत् मोचयित्वा कोणं छित्त्वा ततः चिनोतु ।
- मुखौटस्य कर्णक्षेत्रस्य समीपे द्वौ छिद्रौ कृत्वा सूत्रं वा लोचनं वा बद्धव्यम् ।
- पेपर मास्क (पूर्ण): (पुराण वृत्तपत्र, एक 0अर्ध मुखौटा गुब्बारा, गोंद, कैची, वर्ण) ।

अर्ध - मास्क

पूर्ण - मास्क

कागदं अर्धभागे कृत्वा रूपरेखां आकर्षयन्तु

कैचीभिः रेखायां छिनत्ति

गत्तां किञ्चित् मोचयितुं मेजस्य धारस्य उपयोगं कुर्वन्तु

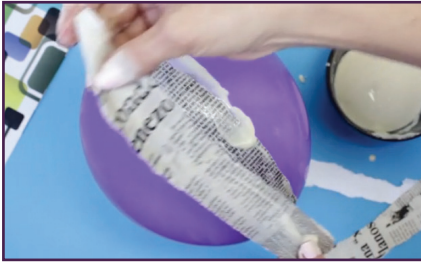
भवतः मुखौटं वर्णैः, शंखैः, पंखैः वा यत्किमपि इच्छति तत् अलङ्करोतु

- कागदखण्डान् (वृत्तपत्रं वा नियमितकागदं वा) विदारयित्वा जले आर्द्रं कृत्वा गुब्बारेण उपरि सुचारुतया प्रयोजयन्तु ।
- चित्रे यथा दृश्यते तथा गुब्बारेण अर्धं आच्छादयन्तु । कागदं किनारेषु अवश्यमेव आच्छादितं भवति । मुखस्य भिन्नाः समोच्चयः आनेतुं आर्द्रकागजस्य स्तराः पुनः प्रयोजयन्तु ।
- तत् सम्पूर्णतया शुष्कं कर्तुं ददातु, आर्द्रकागजस्य स्तरं प्रयोक्तुं, तस्य शुष्कतां प्रतीक्ष्य, पुनः स्तरं प्रयोक्तुं, इष्टाकारं प्राप्तुं च एषा प्रक्रिया परितः गन्तुं शक्नोति प्रदर्शनस्य जगत् । भारते ५०-तः अधिकप्रकाराः शास्त्रीयमास्काः सन्ति ।
- गुब्बारेण विस्फोट्य कागदं छित्त्वा आकारं

परिभाषितव्यम् ।

- पात्रानुसारं मुखौटं रङ्गयन्तु, भिन्न-भिन्न-रङ्गानाम् उपयोगं कृत्वा भिन्न-भिन्न-भावन-व्यञ्जनानि बहिः आनयन्तु । तत्र मुखौटः भिन्नानि प्रयोजनानि सेवते । प्रदर्शनकलासु मुखौटानां प्रयोगः विविधः अस्ति, विभिन्नसंस्कृतीषु नाट्यपरम्परासु च व्याप्तः अस्ति । पात्राणां संप्रेषणं वा, सांस्कृतिकप्रतीकं वा गहनतरार्थान् वा, मुखौटाः एकं शक्तिशाली बहुमुखी साधनं भवति निष्पादनलोके । भारते ५०-तः अधिकप्रकाराः शास्त्रीयमास्काः सन्ति ।

गुब्बारे आर्द्रकागजस्य खण्डाः । ५-६ स्तराः ।
गोदेन सह अन्तिमः

पूर्णतया शुष्कं कृत्वा, विस्फोटयन्तु
तत् निष्कासयितुं गुब्बारे

आकारं परिभाषितुं रूपरेखां कटयन्तु
(वयस्कस्य साहाय्यं गृह्यताम्)

वर्णैः अन्यैः पदार्थैः च अलङ्करोतु

सामूहिक: क्रियाकलाप:

- ३-४ छात्राणां समूहान् कुर्वन्तु ।
- नवरसात् एकं रसं चिनोतु ।
- स्वस्थानीयसंस्कृते: डिजाइनं चिनोतु ।
- तस्मिन् रस (भावना) मध्ये भवतां स्थानीयां सांस्कृतिकीं रचनां योजयन्तु ।

द्रष्टव्य: - भवान् कर्तुं शक्नोति —

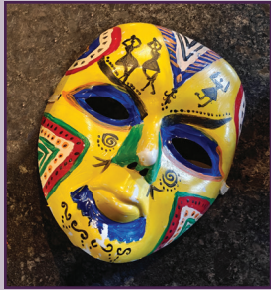
- गत्ता पूर्ण मुखौटा ।
- गुब्बारेण सह कागदमास्कम् ।

उदाहरणानि

संस्कृति:- अल महाराष्ट्रस्य आदिवासी-निर्माणं, वारली-कला च अस्ति ।

भाव: - भू: नेत्रस्य च डिजाइन: क्रुद्ध:

भाव: (रौद्र:) दर्शयति ।

अल कानिचन उदाहरणानि सन्ति —

भावा: दर्शयतु

आनन्द:

क्रोध:

संस्कृतिं दर्शयतु

पुरुलियाया छैनृत्यम्
(पश्चिमवङ्गः)

छाम
(लादाखः)

